

МІЖ ДВОХ ВОГНІВ

ОПОВІДАННЯ

З ЛІТЕРАТУРНОГО ДОСЬЯ



Шевчук Валерій Олександрович, прозаїк, перекладач, драматург, народився 20 серпня 1939 р. в м. Житомирі. Закінчив історико-філософський факультет Київського університету.

Автор книжок художньої прози: «Серед тижня. Набережна. 12», «Середохрестя», «Вечір святої осені», «Крик півня на світанку», «Долина джерел», «Тепла осінь», «На полі смиренному», «Дім на горі», «Маленьке вечірне інтермецо», «Барви осіннього саду», «Три листки за вікном», «Камінна луна», «Мисленне дерево», «Птахи з невидимого острова», «Дзигар одвічний», «Панна квітів. Казки моїх дочок», «Стежка в траві. Житомирська сага» (в двох томах), «У череві апокаліптичного звіра».

Як перекладач видав ряд видань давньої української літератури — твори Г. Сковороди, І. Вишенського, С. Величка, «Аполлона лютю», «Київські поети XVII — XVIII ст.», «Антологія української поезії. Поезія XI — XVIII ст.», «Пісні купідона. Любовна поезія на Україні в XVI — поч. XIX ст.» та ін. Має літературознавчі книги «Дорога в тисячу років», «Із вершин та низин», «Доля. Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах» та ін. Твори В. Шевчука перекладені на двадцять одну мову народів світу.

Лауреат літературних премій — Державної премії України імені Т. Г. Шевченка, фонду Антоновичів (США), Б. Маланюка, Олени Пчілки, О. Копиленка.

1.

Великий князь київський та чернігівський Михайло Всеволодич схвилювався, коли до нього прибув в Угри посланець із Києва, один із приближених його бояр, відданий йому душею й тілом, якому він сам наказав залишитися поблизу Києва, щоб звіщати про все, що відбувається на його землі. Досі він, Ждан Відун, прислав до князя посланців, але цього разу прибув до володаря сам, — очевидно, справа була неабияка. Князь прийняв його у скромному домі, відведеному йому угорським королем; слуг спровадили, залишився лишень його вірний прибічник, боярин Теодор, дорадник, а більше побратим, хоч це зовсім не стирало різниці поміж ними у стані, адже Теодор був не тільки князевим побратимом, а й відданим йому слугою. Другим таким приближеним числився боярин Ждан, служба якого — відання, через це його й прозвали Відуном. Отак троє вони зійшлися при свічці в невеликій кліті, повсідавшись довкруг столу, і та свічка освітлювала обличчя їхні неоднаково: Теодорове було ледве освітлене, бо відхилився на спинку ослона; князеве — ясніше, але так само повите сутінком, — сидів випростувано, а Жданове Відуневе ясне, з відбитими на ньому коливаннями світла й тіней, — подавався в розмові наперед.

— Отже, вважаєш, що можна мені повернутися? — спитав князь.

— Саме так, княже, — сказав Ждан, дихнувши при цьому на свічку, через що світло по-особливому заграло на його обличчі. — Здобувши нову землю, завойовник мусить привести її до ладу, бо навіщо йому пустеля й необжита земля, з неї йому треба стягати полюддя. Отож він, хан татарський, проголосив через посланців: коли котрий із князів руських прийде йому поклонитися і стане йому данником, тому повертається стіл.

— Отже, бути данником і поклонитися? — задумливо спитав князь.

— Саме так, княже! Посланці кажуть: «Неможливо вам жити в землі Батисвій, ходіть-но і віддайте йому поклону, данником йому станете, і так у житлах своїх пробувайте».

— Тепер розумію, чому сам прибув із цією новиною, — сказав князь Михайло. — Вона значна. Що гадаєш про це, Теодоре?

Теодорове лице й досі було в тіні, голос же його зазвучав глухо:

— Сам знаєш, княже, всі наші спроби підняти на монголів отця вселенського римського та й короля виявилися марні, чого маємо ще тут чекати? Мало хто важить у цьому світі на далеку небезпеку, а лишень хіба на близьку. Мало хто дивиться в завтрашній чи позавтрашній день, а тільки в сьогоднішній. Чого ж дочекаємося?

— Добре ти сказав про завтрашній і позавтрашній день, — мовив князь Михайло. — І князі до напасника нашого й завойовника, руйнівника міст наших та сіл ідуть?

— Поки що лише північні. І повертаються задоволені, тобто дістають потвердження на свого стола і починають знову правити за своєю волею.

— Потвердження на отчий спадок од того, хто той спадок зруйнував, — мовив князь Михайло.

— Бо іншого шляху не знайти, — сказав Ждан. — Постати оружно супроти такої сили годі, хоч би й усі з'єдналися, а це ти, княже, знаєш добре, неможливо; тож хоч і данниками стануть, а лад і землю свою збережуть. Військо нахідника, як покотиполе, до землі нашої не прикріплене, воно прийшло і пішло, а люди й земля залишаються, треба про них подбати. Сказав-бо Ісая: «Як захочете ви та послухаетесь, то будете добре землі споживати; а коли ви відмовитесь й неслухняними будете — меч пожере вас».

Князь Михайло задумався. Його обличчя ще більше упало в тінь, ніби покритися темною прозорою тканкою. За столом зависло важке, глухе й незручне мовчання.

— Але тоді, як сказав апостол Павло, моя воля буде судитися сумлінням чужим? — мовив повільно князь Михайло. — Окрім того, не маю забувати, що не удільний я князь, а великий київський. Коли удільні князі братимуть стола у Батия, навіщо їм тоді великий князь київський. І чи годиться великому князю київському подавати самому такий приклад? Що скажеш, Теодоре?

Теодор зітхнув, подався вперед, і його обличчя ясно освітілося.

— Не знаю, що ліпше, — мовив глухо, — чи бути вигнанцем і жити прибульцем у чужому краю з високим титулом без значення, пробуваючи на ласці в чужих, чи піти в рабство, щоб потім визволитися на волю слави, як сказав той-таки святий Павло? Чи бути вигнанцем без надії, чи посісти отчого стола задля надії? Чи називатися великим без великості, чи ту великість у можливий спосіб здобувати? Коли вийде з руїни й буде уладжена земля наша, то відновиться й сила, а чи ж відновиться вона, коли в ній пануватиме ворог її та руйнівник?

У цей час за вікном почувся шерех дощу. Деся далеко спалахнула блискавка, але грому не було.

— Думай, княже, — сказав Ждан. — І хай Господь поставить тебе в честі. При твоїй же честі й ми будемо.

— Сказав Давид у псалмах: «Та не зостанеться в пошані людина, подібна до худоби, що гине», — мовив князь Михайло. — Отож, поклонившись войовнику, чи не станемо ми худобою, що гине?

Теодор сидів із міцно стиснутими вустами, і вони майже не ворушилися, коли проказав:

— Упокоритися тілом — це ще не означає упокоритись у душі. В душі вільними будьмо, а упокоряти тіло велів нам Господь.

— Воістину, — сказав князь Михайло. — Вийде чи не вийде, а спробувати напою з цієї чаші можна. Солодке вино там не буде, а гірке не все буває отрутне.

І він відчув, що в його серце ввійшла якась незбагненна часточка світла і ніби голос залунав, котрий виразно сказав йому: «Встань і йди». І ще якась мала надія в ньому з'явилася, хоч у глибині душі не вірив у неї, — надія ж бо, звісно, — велика дурисвітка. З другого ж боку, він подумав: коли тримати в серці ту часточку світла, то й темрява не страшна, адже малий вогник у свічці, а темряву, хоч би яка густа була, розчиняє й відгонить.

2.

І вони вийшли з Угорської землі, князь Михайло Всеволодич, його наближені бояри і невелика дружина, з якою відійшов за Карпатські гори. Довгий і важкий випав шлях до Києва, але вони щасливо його подолали завдяки Ждану Відуну, котрий при своєму вивідництві знав стежки і нелюдні дороги. В пригороді ж утрапили одну, коли на них налетів летючий татаро-монгольський загін, з яким вони прийняли легкий бій; татари, зрештою, переконавшись, що не полонять їх з маху, невдовзі відбігли; але в цій сутичці князь утратив Ждана Відуну, якому влучили стрілою в ліве око. Заплакав князь над вірним побратимом та слугою, а коли вони поховали Ждана, сказав Теодорові:

— Для мене це недобрий знак. За його словом та вірою ми сюди повернулися, він же перший наклав за те головою. Без Відуну що я знатиму? Чи не Боже це нам попередження?

— Усе у волі його і твоєї, княже, — жорстко сказав Теодор. — Волю Господню хто пізнає? Але і не без неї ми сюди повертаємося.

Вони поїхали далі, і від того місця, де загинув Ждан Відун, почалася ніби інша земля: порожні, попалені городи й села людські, уже зарослі бур'янами, з непохованими людськими кістяками. І хоч не тепер все це зруйнувалося й погоріло, здавалося князеві Михайлові, що в повітрі й досі висить гар паленого й розкладеного людського й тваринячого труп'я. Люди ж, з якими здибувалися, побачивши збройний загін, панічно розбігалися, причому чинили це так швидко, що, хоч і посилав у той бік князь вершників, сліду їхнього не могли натрапити. І тільки інколи вони з людьми здибувалися, з тими, що пізнавали їх; їх тоді гостинно приймали, а довідавшись, що їде сам князь Михайло Всеволодич, раділи, аж розпалювались очі.

— Бачиш, княже, — казав на те боярин Теодор. — Люд твій не забув тебе й любить. А як люблять, то потребують. Коли ж так, Господь хоче твого повороту, тому й навернув тебе до нього.

— Бажав би, щоби було так, — сказав князь Михайло.

А сказав так тому, що не зникали з його серця гнітюче відчуття, недовіра й тривога, а може, й печаль. Не зникав запах паленого в повітрі й розкладеного труп'я. Вночі йому снилися мариська, і бачив він полчиська чорні, нестримні й незчисленні, які летіли на його землю, як вороння; і повітря темніло від пущених із луків стріл; і бачив розверсті в крикові лица, або й такі, яке було в Ждана Відуну, коли йому в око врізалася стріла. І чув виття якесь і стогони, зрів червоні струмки та ріки, що текли між залізної трави, і обвуглені дерева, на яких аж чорно було від ворон. Ні, не відчував радості князь Михайло, повертаючись у рідну землю; а та часточка світла, з якою рушив у похід, стала ніби ясна крапочка, тонкий і кволий промінець. А ще йому ввижалося, що йде за ним залізний вовк, шерстина в якого, ніби у їжака, із голок, на ногах у якого мідні кігті, а очі в якого — два вогнища, зуби із харалужної криці, виття ж його пронизувало його скаламучені сни; притому із залізного рота його витікала зелена слина, як трутний трунок.

— Думаю я ще й про те, — сказав князь боярину Теодору, — що на одну річ ми не зважили. Коли прислав був Батий послів своїх у Київ, ще тоді, коли зваблював мене покоритись, я тих послів звелів погубити. Ми по тому й утекли із Києва. Кажуть, що монголи мстиві й не вибачають таких речей.

— Все у волі Божій, — мовив Теодор. — На нього в нас надія. Не будемо ж ми перед брамами Києва повертатися назад.

Але була й інша річ, яка покріпила князя і змусила його продовжити цю

мандрівку і таки не повернути назад до угрів. Це пісня сліпого гусяра про Михайлика, який тоді, коли напали монголи на Київ, ніби взяв на списа Золоті ворота і поїхав у чужий край. Співав співець ще й про те, що він, Михайлик, ще повернеться і поставить Золоті ворота на їхнє місце, відтак ворота оновляться і засяють знову золотом бані своєї та хреста. І коли це станеться, співав гусяр, то й прокляття неволі спаде із землі їхньої і знову вони стануть вільні. Від того зрозумів князь, чому так раділи люди, з якими все-таки здибувався: всі вони цю пісню знали, а він, князь Михайло, чи ж бо Михайлик, як його звано було між люди, на землю рідну повертався. І йому ставало до муки болісно від тієї віри, як і від пісні, яку не так прослухав, як випив. Тоді й відкинув сумніви і наказав своїй дружині їхати швидко, щоб таки побачити Київ й оті Золоті ворота, які він нібито взяв на списа і заніс у чужий край,— що ж сталося з ними, Золотими ворітьми? Але й тривога його не полишала, бо яку силу веде він додому, хіба що оцих кілька десятків хай і відданих, і хоробрих воїв, без надії здобутися на більше?

Князь Михайло по дорозі міг би заїхати до князя Данила у Галич, земля якого не була сплюндрована нахідниками, але між ним і князем Данилом лежала битва 1236 року, коли Михайло Данила переміг і утвердився в Києві; Данило йому б того не пробачив. Через це до Данила не заїжджав, бо надії дістати в нього помочі чи взаєморозуміння не мав. Зрештою, невдовзі по тому, як вони зударилися з Данилом, Київ упав і земля довколишня спустошилася вогнем та мечем,— за чотири роки після зудару із Данилом це сталося. Тоді погани, за Давидом, ввійшли до спадку його, занечистили храм його святий, людей його вони віддали на поживу до птаства небесного, а тіла його богобійних — звірині земній. «Вони розливали їхню кров, немов воду... і не було погребенників». Тепер люди, які залишилися, жили без князівської управи, а через самоуправу та віче, але на його прихід раділи і все-таки вітали його як господаря,— чи не пісня, що, мов вітер, розійшлася по сплюндрованій землі, цьому сприяла?

3.

І ось він стоїть із своїм загоном перед зруйнованими Золотими воротами, і на хвилю всі аж позавмирили від жаху, адже свята окраса Києва, символ їхньої сили, гордості й незламності, була обернена в руїну і порох: надворотний храм зник, цілком розпавшись разом із золотою банею та хрестом, натомість стриміли два остови воріт — зяюча чорна діра, нічим не заслонена; не було біля неї й сторожі, і в тій дірі проступали зруйновані стіни, вулиця, засипана битою цеглою, порожні вікна і дика безлюдь. І князь Михайло, стоячи коло цієї руїни, відчув нараз невимовну свою малість перед світом, небом, нещастями, нахідниками-ворогами, хоч і носив він ім'я святого архангела, оборонця цього міста, хоч про нього люди співали таку чудову пісню, пісню-сподіванку, пісню-закликання, але що він може, що? Правда те, що він не оборонив цих воріт і всього величавого міста через малість свою; правда те, що він нібито взяв ці ворота на списа і відніс у чужі краї, адже це він ганебно й малодушно втік звідсіля, а це означає: забрав і знищив честь і славу свого стольного града; мав же покласти за нього голову і життя своє; правда й те, як співалось у пісні, що він не мав тоді погодження з киянами, що й стало головним побудником до його втечі; а без такого погодження як би він місто й прадідівський стіл оборонив? Усе це сумна й печальна правда; одного він не розумів до кінця: навіщо сюди повертається? Безсилий, малодушний, із озирками, з відчуттям жаху перед залізним вовком, що біг за ним слідом і клацав залізними щелепами,— чи не для того тільки, щоб поклонитися нищителеві Золотих воріт і святого града Києва? Тиха печаль скувала його плоть, і не він торкнув острогами коня, а та його печаль і жах, і рушив у темну діру Золотих воріт, твердо знаючи, що хоч і пройде він через них, чуда не станеться і ворота від цього його проїзду за спиною не відродяться, бо це тільки в байках та казках так просто все збувається і щасливо закінчується. Він же, озирнувшись на ворота, побачить ту саму руїну і знову жахнеться, мучений докорами сумління ще тяжче. Як лунко й болісно цокотять копита по дерев'яних настилах порожніх вулиць! Як тяжко в'їжджати чужинцем у те, що було його рідним і власним.

Але вулиці, виявилось, не такі вже й порожні, бо тут і там з-поміж руїн та бічних завулків почали з'являтися якісь люди. І ці люди застигали, дивлячись на

князя і його дружину, ніби напівживі, ніби боввани якісь. Але ні, кланялися йому, вітаючи, і обличчя, і очі їхні не були мертві, о, це він чудово побачив — світилися щирою радістю й усмішками; адже вони всі, подумав він, знали ту пісню про Михайлика, котрого вони ж із Києва свого часу прогнали своєю неприязню, а по тому, диво з див, почали чекати на нього, як на визволителя та провісника чуда. І він відчув, що зв'язаний із цими людьми, з цим містом, із Золотими воротами, руїнами, вулицями, із цією землею якимсь іншим, глибшим, незбагненим зв'язком, що ота світла світляна крапля в душі і є провісником того потаємного зв'язку, що не воля його і навіть цих людей тут кермує, а ота світляна крапля в серці, котра наче плід; а зерням усередині того плоду і є незбагненна тайна, якій усі вони підвладні. І він відчув, що сльози навертаються йому на очі, бо надія, котру він од себе гнав і котру тим самим зневажав, і була провісницею того чуда, якого всі сподівалися, і часточка того чуда врізалася йому в серце, ніби вістря стріли у світлий плід. Бо хоч знав він про свою малість та знесилу, хоч навколо нього все було зруйноване й побите, потовчене, світло від пораненого сподіванкою плоду почало розростатися, заповнюючи йому груди, як і тоді, в Уграх, коли голос йому почувся, котрий промовив: «Встань і йди!». І зараз він остаточно пізнав, що йому таки треба було прийти в цю землю, хоч сам ще не тямив гаразд ані спонук, ані наслідків, але той-таки голос пролунав у ньому вдруге і вдруге сказав йому: «Йди й не зупиняйся!» І він не повинен його послухатися, бо воля в цьому була із того таємного, із зерняти срібляного плоду в серці.

Він поспішив до князівського двору й Десятинної церкви, до ротонди навпроти неї, хоч добре знав, що й там побачить не те, що заспокоює, а те, що гнітить та вбиває, адже руїна там має бути не менша. Так воно й було: ротонда стояла із заваленим дахом й побитими круглими стінами, завалена була й Десятинна церква, великої бані в ній як не було. Понівечений і порожній стояв князівський палац — дух руїни густим клубком убився йому в груди, запах тліні, хоч трупів чи кістяків не було тут видно. А над головою раптом горлово закричало, знявшись із дерев та руїн, чорне вороння. І все те вороння майже цілком покрило небо, ніби затагнувши його чорною поволокою; і те вороння було як роздуті, пущені в небо стріли, що потемнюють світ. Князь Михайло зіскочив із коня, впав на землю, поцілував її і заплакав. А за спиною в нього завмерли, закуті в залізні ристунки, його малочисельні вої, найсильніші із сильних і найвірніші з вірних, і боярин Теодор, побратим його і слуга, і всі мали нерушні від скорботи, запеченої в очах, лица, а там далі, за ними, позастигали, ніби розкидані і знерухомілі боввани, люди, котрі побігли вслід за кінним загоном.

— Отці мої, діди, прадіди і пращури, Дажбожі онукове! — сказав Михайло. — Я повернувся! Дайте мені розум та силу на той чин, задля якого я сюди повернувся. Дайте цього разу не помилитися!

4.

Тут-таки, в Києві, він відвідав ще Печерську обитель, частково також зруйновану, але значно менше, ніж місто. Ченців залишилося також небагато, куди менше, ніж бувало, але досить, і вони з пошаною зустріли князя на чолі зі своїм ігуменом, малим сивобородим старцем; саме для розмови з ігуменом, який славився розумом та звагою, він, князь Михайло, сюди й завітав.

На розмову вони стали втрюх: князь, ігумен та боярин Теодор.

— Що це чиниться у світі, отче? — спитав болісно князь Михайло.

— Все у волі Господній, князю, — спокійно сказав ігумен. — Не гадай, що сум'яття, і брані, й усілякі пагуби та нещастя бувають од віднайдення непостійного світу чи якогось випадку, але за зволенням Усемогутнього за гріхи наші, щоб ті, котрі грішать, виправилися, прийшовши до тям. Спершу Вишній нас, грішних, малими покарами карає; коли ж не зважаємо, великі наводить. Тож і побито нас залізним жезлом, як сказав Давид.

— Натякаєш на ту історію із Данилом Галицьким? — спитав Михайло. — Але мої замисли чи ж недобрі були: хотів воскресити славу Києва як матері міст руських, а за Данила Київ у занепад прийшов, не про Київ він дбав, а про свій уділ. Що ж лихого було в моїх замірах?

— Коли хочеш, княже, відвертої розмови, — мовив спокійно ігумен, — лихе

було. Русь, тобто Київ і його область, зібрали під княжий скіпетр різнорідні племена, доброохочі до нього і недоброохочі. Доброохочих Київ мав би, як дітей рідних, до себе горнути, а недоброохочих од себе віддалити, бо не пригріється гадюка на грудях; тоді б не було того страшного розламу, який настав ще задовго перед приходом Батия. Але я, по-моєму, це вже тобі казав, коли ти приходив до мене перед тим, як іти бранню на Данила. Не радив тобі цього робити, і ти мене не послухав, бо бажав не так Київ вивисити, як себе. Гнівався тоді на мене й погрожував, не хотів спокійно вислухати, тож не знаю, чи добре мене чув і зрозумів.

— Правда твоя, отче, вибач мені за те і прости!— покірливо сказав князь Михайло.— Здається, й справді недобре тебе слухав, тож не відклаталося сказане тобою мені в голові. Коли твоя ласка, повтори.

— Гаразд,— сказав ігумен.— Покірливість твоя мене радує, буїсть-бо розум зачинає, а покірливість розчиняє. Не були доброохочі до Києва ані Новгород, ані Полоцьк, але з ними разом ще можна було жити, хоч і їх при недоброохоті їхній не годилося б тримати біля себе силою. Бо сказав Соломон: «Щоб чужі не наситились сили твоєї...» Гадюка була покладена на груди тоді, коли і Святослав, і старий Володимир, і інші київські князі почали воювати в'ятичів і племена, що їх ті посідали; там вона й викохалася, гадюка, що потім ужалила наше серце. Суздаль і Володимир ніколи до Києва не лежали серцем, отож князі ті не раз і Київ пускали з димом, згадай хоча б Юрія Довгорукого.

— Але ж, отче, князі суздальські та володимирські такі ж Рюриковичі, як і ми,— сказав Михайло.

— Такі, але не з того тіста. Вони сіли в землях, до нас недоброохочих, і трути тії, як соку землі, насмокталися. Стовбур та крона були принесені туди таки з Києва як дерево, але коріння почало пити сік землі чужої, і налила вона ним і стовбур, і крону. А сік у дереві це однаково, що думки у людині. Думки керують людиною, а не м'язи тіла його. Отож вони й заклали велике князівство на півночі і так, як ми колись, почали, дивлячись неситим оком, поглинати нас; а все через те, що колись насилля ми над ними чинили. Сказав-бо Давид: «Душа Божа ненавидить безбожного і того, що любить насилля». Раб через насилля над ним самим лихим вогнем наповнюється і постає учинити рабом пана свого. Оце й була наша мала покара від Бога перед тим, як упала більша від нечестивих. І біда наша в тому, що Галич, Волинь, Київ та Чернігів з Переяславом не об'єдналися водно, як доброхотна братія, бо вони одна плоть і кров, а почали кувати коромоли поміж себе. Ось чому ти не мусив іти воювати Данила Галицького.

— Поважні речі говориш, отче!— задумливо сказав князь Михайло.— Не знаю, чи собі їх придумав, чи так воно є. Тепер, коли земля наша в руїні, я вже нічого достеменно не знаю.

— Даремне сум'ятишся, князю,— сказав тоді Теодор.— Хіба не бачив, що тебе тут чекали. Люди навіть пісню про тебе склали. Знаєте, отче, цю пісню?

— Знаю,— мовив ігумен.— То пісня віща... Спалахнула, як вогонь, і пішла між люду... Північні князі тепер ідуть в Орду, і перші поїхали суздальсько-володимирські. Батий не велить тепер своїм воям нищити монастирів та церков, але в князів вимагає не тільки поклону й данини, а хоче начинити їх своїм духом. Жерці та волхви беруть князів за руки й проводять між двох розпалених вогнищ, щоб згорів отак їхній дух неупокорення. А з того, що несуть у дар ханові, беруть по малій частці і у вогонь мечуть. Ті ж, що пройшли через вогонь, мають поклонитися ідолам Кану, і Кусту, і Сонцю, а вже по тому їх ставлять, як своїх, перед Батием.

— Чи ж має це значення,— сказав Теодор,— коли виконати ті обряди позірно?

— Нічого позірного в світі нема,— сказав ігумен.— Але промовлю тобі словами апостола Петра: «Коли хто втече від нечистоти світу через пізнання Господа й Спасителя Ісуса Христа, а потому знову заплутається ними,— то останнє буває для них гірше першого».

— Дивні це речі,— задумливо сказав князь Михайло.— Але тепер мене гризе інше: чи годиться мені, великому князю київському, йти на упокорення? Одне діло, коли кланяються князі удільні, а інше — великий князь київський.

— Чи заїжджав ти, князю, дорогою до Данила?— спитав ігумен.

— Між нами посвар!— коротко кинув Михайло.

— Оцього посвару ліпше хай не було б, — мовив ігумен. — Князь Данило уберіг свою землю від розору і поки що не поклонився.

— Є непереступний закон, отче, — сказав Теодор, — і мав би його знати: великий князь не може поклонитися князю удільному, тільки навпаки, хіба б той удільний та й став великим. Князь же Данило нам не поклониться, бо він у силі, а ми у несилі, він у честі, а ми у безчесті.

— Чи поклонитися удільному князю, зробивши його великим, гірше, як руйнівникові землі нашої? — спитав ігумен.

— Закони честі, — мовив Теодор, — дозволяють уклонитися володареві переможців, але не дозволяють князеві більшому вклонятися меншому. Хіба можливе, щоб князь мені кланявся, а не я йому.

— Бачу в тобі, отче, прихильника князя Данила, — холодно сказав Михайло.

— Не в Данилі річ і не в тобі, княже, — сказав ігумен, — а в тому, як би нам із цього нещастя вийти і що для цього кожен із нас чинити має?

— Оце я б хотів у тебе й запитати, — мовив князь Михайло.

— Гадаю так, — звів білу бороду старець. — Коли поклонишся Батю, візьмеш волость свою і наведеш тут лад. Коли ж не поклонишся, вони пришлють сюди когось із північних князів, вірних собі, і тоді знову почне множитись у нас біда. Чи не задосить у нас тієї біди? Одне лише здолай: не візьми скверни рабства у душу!

— Чи ж можливе це, отче? — спитав Михайло.

— А ти спробуй, спробуй! — сказав ігумен, показуючи пощерблені зуби.

Із цим отцем-ігуменом вони однодумцями не були, через це й розмова вийшла не така, як сподівався, — надто виразно той з'являв себе прихильником князя Данила, з яким, на жаль, Михайло поєднатися не міг — стояла на заваді стіна старої ворожнечі, була то в них за давнєна болячка. Саме тому, переночувавши в обителі і здобувши із землі деякі спряти, які князь із Теодором сховали, покидаючи Київ, вони, не зважаючи на дощ, котрий почався зранку, рушили до Чернігова. Дорогою оповів князь Теодорові свій сон цієї ночі.

А снилося йому, що гнав його залізний вовк, і він од нього тікав по лісах, та ярах, та кручах, через колючі терни, що ранили його, через болота та річки. Дерся на якісь стрімчаки, котився по схилах, зав'язав у тванюці і, як тільки на хвилю спинався, відразу ж чув важкий гупіт залізних вовчих ніг. Чув і його гарчання, що, ніби грім, розлунювало. І не міг він ані втекти, ані сховатися і вже до відчаю вдавався, бо забракло йому сили до втечі. Коли ж раптом вибіг на зелений, порослий квітами луг, тоді зник дощ, і затих вітер, і зникла темрява, а стало тихо й гарно, бо засвітило над головою сонце і заспівали пташки. А залізний вовк, добігши до краю того луку, зупинився як укопаний і задерев'янів, тільки очі його паленіли дедалі більше, аж доки не стали двома вогнищами. І стояли ті два вогнища, що вийшли із вовчих очей, як два неопалимих кущі, і вогонь у них не мінився і не грав, а був ніби намальований — два шматки непорушного дерева, власне, збитих у плоти дощок. Тоді він побачив, що з неба спускається велика біла лебедиця, і сіла вона на маленький ставочок, і заплескала крильми. Витворилася із білої лебеди жінка і пішла спершу по воді, а тоді й по квітах йому назустріч, ніби й сама складена із білих пелюстків — Жінка із квітів. Він же стояв німо й дивився, як вона наближається, зрештою, й упізнав її — була то їхня мати-пращурка, сестра Києва, і Щекова, і Хоривова.

— Що хочеш сказати мені, мати Діво? — спитав у неї князь Михайло, бо надійшла досить близько й стала супроти нього.

— Іди, правнуче, куди тебе послано, — сказала Біла Лебідь. — Коли зумієш зберегти честь свою й нашу, біда тебе обезсмертить.

І щезла, власне, розлилася по лузі сріблестим туманом. Коли ж він озирнувся, то не побачив ані залізного вовка, ані двох намальованих вогнищ, ані ставочка, ані квітів — земля була попелом покрита, а небо заслане незчисленною зграєю ворон, що затінювали навіть сонце.

Вранці він сказав боярину Теодору:

— Ти славишся як тлумач снів, Теодоре. Що на те скажеш?

— Великі спитування нас чекають. Лебідь, що тріпле крильми по воді, — це біда; те, що праматір наша прийшла до тебе, — попередження; те, що вогнища були намальовані на дошках, свідчить про вогонь, який тебе не спалить, але попіл та чорне вороння землю твою покрийуть ще не раз.

— Спитування чекають нас чи мене?

— Тебе і тих, хто піде за тобою,— мовив коротко боярин.

— Мучить мене думка, Теодоре,— проказав смутно князь.— Ще відтоді, коли почув я пісню про Михайлика та Золоті ворота. Чому саме про мене її заспівали? Адже не великий я духом, силою та хоробрістю, свого краю не оборонив, а там, у чужих землях, помочі не знайшов. Сказав-бо Матвій: «Чоловік той необачний, що дім збудував на піску». Отож я є отой останній, що не на камені дім будує, а на піску.

— Не самопринижуйся, князю,— мовив Теодор.— Той-таки Матвій переказав слова Ісусові: «І багато хто з перших останніми стануть, а останні — першими». Ще не знаєш, що на долі твоїй записано і куди вона тебе поведе.

— В море плачу і руїн, сам же сказав, Теодоре,— сказав князь.— Через це ума не доберу: чи маю їхати до того хана Батия, чи ні? Чи добро, а чи зло там собі та землі своїй сотворю? Чи, поїхавши, принесу на списі назад, як співається у пісні, Золоті ворота, чи їх дорогою розтрушу, як сіно на вилах?

— Цього не знаю і я, княже, та й ніхто із суцких,— сказав твердо Теодор.— Але одне відаю: великі спитування нас чекають; все буде так, як ми їх витримаємо. Про те вістить і твій сон, і мій.

— Який же сон мав ти?— повернув до нього мокро з дощу обличчя князь Михайло.

— Почув голос, що його й ти чув раніше, княже. І сказав мені той голос: «Ідіть, куди вас послано!»

— Отже, поклоняться?

— Не відаю, княже! Згадай Об'явлення святого Івана Богослова, про другу звірину, яка допомагає зводити світ. Отой залізний вовк, котрий тобі привидівсь у сні, вельми подобає на ту звірину. Отож в Об'явленні сказано, що «хто не поклониться образі звірини, побиті будуть». А як далі, пам'ятаєш? «І зробить вона, щоб усім, малим і великим, багатим і вбогим, вільним і рабам, було дано знамено на їхню правицю або на їхні чола, щоб ніхто не міг ані купити, ані продати, якщо він не має знамена ймення звірини, або чїсла числа ймення його. Тут мудрість! Хто має розум, нехай порахує число звірини, бо воно число людське». А щодо поклоніння, княже, ми ще не довідалися достеменно, що воно означатиме: зігнення спини чи спитування духу.

5.

І знову бачили вони розорені городи та села, і знову люди, побачивши їх, тікали, а коли пізнавали, радісно висвічували до них усмішками й вітали, як годиться. І цілу дорогу безперервно йшов дощ, і дороги порозкисали, і брьохались вони у тванюці — сум від того налягав, але водночас отой світлий вузлик на серці не зникав і розсипав своє кволе, але тепле проміння, і князь Михайло відчував, що хоч і майже безлюдно було навколо, на нього дивиться звідусіль безліч очей, і пливуть за ним ті очі, й стежать, і придивляються, і чогось, як і він, чекають, і чогось від нього, малого черва землі цієї, сподіваються, адже зробили його в пісні своїй богатирем. З другого боку, йому здавалося, ніби хтось розкидав у душі його сіре насіння, і воно відразу починало проростати і заповнювало душу євшаном-зіллям. І вряди-годи скрикував над головою якийсь мокрий птах, тоді князь тривожно скидував головою і бачив його, самотнього й печального, і здавалося йому, що той птах — сокіл, і що він летить за ними, супроводжуючи ще аж із Києва, і квилить він тужно, про віщось попереджаючи, або від чогось застерігаючи, або щось їм наказуючи. І дивно було князеві Михайлові, тож після тієї балачки із Теодором більше мовчав, хіба при потребі витискаючи із стиснених вуст короткі накази. Але й тоді не зникала йому з душі світла частка: круглий моток чи світляна кулька, яка, чим далі їхав, тим більше розросталася. І не розумів він, од чого й для чого в ньому ожила, від чого зростала та світла частка, адже не мав з чого радіти й освітлюватися. Зрештою, він і не радів: мокро обличчя його було ніби із криці викуте, так само і в його боярина Теодора та в його воїв, але щось неусвідомлене ще до решти із ним, князем Михайлом, таки відбувалося; одне тільки знав: попереду його щось чекає, велике й украй потрібне, яко треба ще

додумати, усвідомити, й отой моток світла в серці й ставав початком такого усвідомлення.

Із таким відчуттям він і приїхав до Чернігова. Місто було також зруйноване, ворота повідчинювані, але церкви й князівський палац залишилися цілі, та й не всі будинки стояли розбиті. І хоч палац був розграбований, але принаймні міг нарешті увійти у власний дім і в ньому відпочити.

Але відпочивати йому довго не дали, Теодор сповістив, що прийшли до нього монгольські посланці. Почудувався князь, — отже, візія залізного вовка, котрий ступав за ними невідлучно, була не з казки чи марення; очевидно, відтоді, коли було вбито Ждана Відуна, татарська стежа невидимо йшла за ними назирці. В Києві до нього посланці не приходили, але тут, де був край його дороги, з'явилися відразу.

Посланці були улесливі, чемно, догідно всміхаючись, уклонилися йому, але очі їхні не всміхалися, а були жорсткі, впевнені й хижі, ніби в рисі. І сказали вони фразу, яку вже чув через переповідини:

— Неможливо тобі, княже, жити в землі Батиевій, не поклонившись; ходи-бо і віддай йому поклона, і данником йому будеш, і тоді в житлах своїх зможеш пробувати.

— Чи ж інші князі поклонилися? — спитав Михайло.

— Ще не всі, але багато таке вчинили, — закивали, радісно усміхаючись, посланці. — Північні князі майже всі на службу нам стали. Тепер живуть у мирі й гаразді — можеш у тому пересвідчитися, на батьківських стільцях, як і раніше, сидять. Хто ж не встиг поклонитися — вклониться, бо годі інакше.

— А південні князі? — спитав Михайло.

— З південних перший маєш стати ти, княже, — сказали посланники, — бо перший з-поміж них ти і є.

Князь задумано ходив покоем, а посланці дивилися на нього рисячими очима, пантруючи кожного його руху, і на вустах їхніх лежала догідлива всмішка.

— А коли не поклонюся? — запитав він, різко спиняючись.

Посланці не перестали всміхатися, не перестали дивитися по-рисячому, а тільки розвели німо руками.

Тоді князь подивився поверх їхніх голів, а там було освітлене сонцем вікно, бо дощ уже закінчився і хмари звільнили небо, і побачив у вікні сокола, котрий кружляв великими колами, водночас із визору княжого не зникаючи, і побачив він біля однієї з білих хмар так само білу постать Білої Лебеді, але розмита вона була й ледве означна. І він раптом збагнув, що від нього хочуть: і ці посланники, і той птах, і та Біла Лебідь, Жінка із цвіту, хоч хотіли вони зовсім не того ж самого: одні одне, а інші інше. Тож він скинув головою і коротко наказав Теодорові обдарувати посланців сріблом, а відтак лагідно їх відпустив.

— До царя вашого я прийду! — сказав він. — Тільки спочину з далекої дороги і відразу ж вирушу.

Обличчя при цьому в князя було світле, десь таке, як давно колись, коли думав, чи, власне, виношував думки, про повернення слави великому Києву. Посланці всміхнулися йому ще раз якнайчемніше, вклонилися й посунули, виходячи задом, до виходу, і в очах їхніх усе так само блискав вовчий вогонь, ніби не вони, а він їм кланявся, бо так воно, зрештою, зовні й виглядало.

Він зирнув у вікно і не побачив сокола, не побачив і розмитої постаті Білої Лебеді, тільки клапоть порожнього синього неба, чистого і печального при своїй чистоті. І цю печаль та чистоту князь узяв собі в серце, бо тепер він уже знав, що має чинити і до чого кликали його оті небесні провісники.

6.

— Отже, вирішив іти? — спитав трохи нахмурений Теодор. — І чому радієш, князю?

— Радію, що нарешті зборов свої сумніви, — сказав Михайло. — Коли цей хан нас завоював, причому аж так, що змагатися в нас немає сили, то діє він із волі Божої — Бог упокорює народи, не люди. Покора не рабство, бо тоді тілом покірні — не духом, отже, не завойовнику маємо покорятися, а волі Господній. Тіло, покрите болотом, омивається легко; душу ж, покриту тим-таки болотом, не омиєш ніяк.

Теодор все ще був нахмурений.

— Як же збережемо душу, коли чужим богам поклонимся?

Тоді засміявся князь Михайло і пройшовся легко покоем. Обличчя його залишалося ясне.

— Не забувай, Теодоре, що я великий князь київський і на мене дивляться тисячі людських очей. Ідучи землею своєю, я це увіч відчував. На мене першого, бо я великий князь київський, і на мене останнього, бо я той, котрий чужим богам не поклониться. Пам'ятаєш Псалтир: «Нехай Бога чужого у тебе не буде, і не кланяйся Богу сторонньому!»

Очі Теодорові розширилися. Дивився неймовірно на князя Михайла, і поступово йому в голові почало прояснюватися.

— Отже, зволяєш, княже... йти на смерть? Видиму смерть?

— Так і ні,— сказав уже цілком серйозно князь, і в його голосі пробілилися сталеві нотки.— Зволяю, щоб справедлилися слова пісні, складеної про мене. Понесу у Київ на списі Золоті ворота, тобто покажу приклад.

— Не розумію тебе до кінця, княже,— сказав Теодор.

— Тобі й людям нашим зі мною йти не варто,— мовив князь.— Скажу ясніше: свого часу не зміг я оборонити Києва й Золотих воріт життям своїм, і це пече мене, бо вина моя тут. Отож хочу спробувати оборонити їх своєю смертю. Оце і є, як на мене, принести до Києва на списі Золоті ворота. Не забувай, як і я не забуваю: не простий я князь, а великий. І не просто великий, а київський.

Зачудовано і вражено стояв Теодор.

— Коли так,— спитав він різко,— чому не хочеш взяти з собою мене?

— Бо маю йти на непросту прю. Це не той бій, до яких звикли люди,— сказав князь.— Тут оружна сила і соратники не знадобляться, вожді й бояри також. Це має бути війна у душі.

— В усіх війнах і боях я був біля тебе,— жорстко сказав Теодор.

— Якщо так, то утвердімо слово!— мовив Михайло й подав Теодорові руку. Той ударив долонею об долоню княжу, і вони дужо стисли п'ясті.

І сталося ще одне диво. Побачив князь, що на ясно-синій шибі його хоромини розп'явся сокіл, саме той, котрий супроводжував його цілу дорогу. Кігтями впивсь у раму, а крила розпростер. Крикнув по-бойовому і вдарив дзьобом в оболону.

Тоді кинув князь оком і на друге вікно і побачив на шибі сухокосту із косою, яка шкірила до нього жовті зуби і ніби сміялася на його півнячий героїзм. І йому почулося, що та сухокоста сказала, а власне, прошипіла йому:

— Славно чиниш, княже, ха-ха! Земля твоя в руїні, і як добре, коли до тисяч трупів докладеш і свого.

І зареготала, як пугач, бо то, здається, пугач і був.

Тоді обидва вікна запалали, як два вогнища, але не були ті вогнища намальовані, а грали переливами світла — закінчувався день, і там, на овиді, сонце прорвало сизе хмариння, вирвавшись потужно із пелен його. Та й запалило ті вогнища, спопеляючи в них обидва символи його світу: сокола і пугача — кожен бо із них вістив істину. А саме істина, як сказав святий Іван в Євангелії, робить нас вільними.

Князь Михайло Всеволодич в Орду поїхав; він вибрав, однак, честь, а не рабство, тобто між двох вогнів проходити відмовився, отже, й загинув. Загинув разом із ним і вірний боярин його Теодор.